

ІДЕЙНО-ЕСТЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТРАГЕДІЇ

Предметом статті є аналіз теоретичних положень, представлених роботами українських і російських літературознавців, які стосуються проблем жанру трагедії. У статті визначаються естетичні характеристики, особливості конфлікту, ролі категорії трагедійного, головні риси трагедійних героїв. Ключові поняття: трагедія, трагедійний конфлікт, героїзм, протиборчі позиції.

Трагедію можна визначити як жанр драматичного роду, що обов'язково характеризується гострим, гранично сконденсованим конфліктом – "непримиреним конфліктом особистості" [4:48], за визначенням О. Галича, який базується на зіткненні носіїв протилежних моральних установок, світоглядних позицій чи неможливості подолання непереборних перешкод. Аналізуючи суть трагедії, Гегель вбачає трагізм в існуванні різних сил, кожна з яких має однакове право на існування, але можлива за умови подолання іншої, тому ці сили "в такій же мірі виявляються винними саме завдяки своїй моральності" [5:576]. Саме Гегель вводить поняття "трагічної вини" героя, яке дослідники (І. Михайлин, Ю. Борєв) вважають правомірним. "Трагічна вина" полягає у відповідальності за свої переконання, що заходять у суперечність з встановленими правилами чи законами. Проте загалом його концепція трагедії видається тенденційною, оскільки, перекладаючи всю вину на героя, він тим самим стверджує гармонійність і непорушність світового порядку, з чим важко погодитись.

В силу складності порушених питань головний герой трагедії приречений на загибель, що може мати два трактування – фізична, коли герой гине, але своєю загибеллю утверджує свою правоту, або моральна, коли герой зазнає руйнівного впливу протидіючих сил, що призводить до краху ідеологічних поглядів, системи цінностей. Проте головною рушійною силою трагедії є активна діяльність героя, який закономірно проектує майбутню розв'язку. Детермінізм не є визначальною основою трагедійного героя, але ефект детермінованості все ж присутній, оскільки, як визначав А. Шопенгауер, кожен вчинок є сполученням даного характеру і мотиву, значущого лише для цього характеру. З іншого боку, правомірною є думка Е. Старинкевича, що умовою трагедії є "вільна особистість, яка має можливість вибору без жодного примусу" [16:76].

Герой в силу об'єктивації власного духовного потенціалу, оскільки він є суспільно значущим, бо вбирає в себе провідні тенденції розвитку, набуває, за словами М. Кудрявцева, "здебільшого значення художніх символів" [10:103], як явища, що несе глибоке емоційне та інтелектуальне навантаження і слугує засобом філософського узагальнення. Цікаве бачення символу в драматичних творах пропонує М. Вороний: "Виймаючи з душі дійової особи все те, що складає трагедію її життя, автор утворює нову постать, утворює проєкт внутрішньої боротьби і конфлікту..." [3:253], тобто увага зосереджується на найважливіших рисах, які будучи визначальними для функціонування героя як носія певних поглядів, набувають певного самостійного значення в силу їхньої універсальності для даного героя.

Особливої ваги в жанровій структурі трагедії набуває категорія трагедійного. Проте зустрічаються два тлумачення цієї категорії як "трагічного" (І. Михайлин, Ю. Борєв, П. Шпагін, Н. Яранцева, автори "Літературознавчого словника-довідника") і "трагедійного" (І. Сельвінський). Останній дослідник обґрунтовано доводить необхідність існування двох визначень: трагічне – не здатність людини до опору, а трагедійне, що стає справжньою основою трагедії, – це спроможність не лише виявляти активний протест, але й порушувати масштабні проблеми.

Трагедія в силу ідейно-естетичної запрограмованості тяжіє до зображення складності життя у його величч, монументальності, концептуальності, тому що в центрі осмислення – найвизначніші проблеми життя і смерті. Категорія трагедійного допомагає зрозуміти складність процесу взаємодії і взаємовпливу людини і оточуючого середовища, зображаючи, за словами І. Михайліна "пафос співчуття, жалю, жаху, безмежного горя, який супроводжує художнє відображення людського нещастя, нерозв'язних суспільних суперечностей" [13:6]. Під іншим кутом зору цю категорію розглядає Н. Яранцева: "Справжня основа трагічного – зіткнення людини з необхідністю..." [19:84], тобто в даному випадку йдеться про усвідомлення неминучості конкретного результату внаслідок певних дій трагедійного героя, що виробляє стратегію поведінки, від якої не має права відступати, не зрадивши власних ідеалів. Естетичні ідеали залежать від історичної обстановки, яка визначає бачення головних закономірностей буття і формулює систему цінностей. Людина як член суспільства не може уникнути його впливу, але може використати його як відправну точку для формування власної позиції. З цієї точки зору важливою є роль трагедійного героя, оскільки він є виразником основних тенденцій, які прогнозують зародження і утвердження нових ідей, що можуть іти в розріз з пануючою ідеологією. Суть трагедійного героя полягає якраз в тому, щоб послідовно захищати свої погляди, тому його смерть можна оцінювати як шлях до утвердження невмирущості власних ідеалів, як нездатність пристосовуватись до пануючих стереотипів. Основа трагедійного, на думку П. Шпагіна, "Визначається внутрішньою природою того, що гине і неузгодженістю з наявним світопорядком" [8:596].

Категорія трагедійного дає можливість загострити увагу на найважливіших сторонах життя, які своєю складністю, примушують людину замислитись над основоположними життєвими проблемами, тому слушним є міркування авторів "Словника літературознавчих термінів": "Трагедія ставить людину обличчям до обличчя зі смертю, ніби прожектором освітлює смисл її життя" [15:421]. В основі трагедійного лежить бачення сутності життя як поєднання суперечностей, причому предметом осмислення виявляються найскладніші моменти, які не можна вирішити, не зазнавши морального перетворення. Ю. Борєв визначає трагедійне як "взаємовідносини

життя і смерті, смерті і безсмертя, людини і всього світу, людини і людства" [2:37], а характер співвідношення названих явищ у свідомості героя складає міру вияву даної категорії.

Дослідники (І. Михайлин, В. Халізов) слушно вважають, що основою трагедійного є не лише спосіб бачення дійсності героєм, а й сама дійсність, об'єктивно незалежна від нього. Проте Г. Гауптман інакше вирішує цю проблему – він розглядає трагедійне як силу, з якою трагедійний герой бореться наосліп, але не може її подолати. Зокрема А. Анікст, аналізуючи його погляди, стверджує, що за основу Г. Гауптман вважає "нерозумність людства" [1:278], таким чином надаючи цій категорії гуманістичного змісту, оскільки він наголошує на трагічності життя в силу неспроможності людини знайти остаточні правильні відповіді на запитання, що турбують людство.

Термін "герой драматичного твору" має значне смислове навантаження і має ширший обсяг за поняття "персонажу" чи "дійової особи". Термін "герой" виправданий у вживанні стосовно трагедії, оскільки цьому жанру властива категорія героїчного. Найчастіше ця категорія має гуманістичне наповнення, тобто розглядається як властивість достатнього володіння силою духу для виконання дій чи прийняття рішень, що вимагають значних вольових зусиль, показовим з цієї точки зору є міркування К. Горбунової: "Істинно героїчна особистість характеризується тим, що за трагічних обставин дії вона виявляє силу і велич духу, моральну доблесть і красу душі" [6:232]. Проте героїзм може визначатися як здатність на вчинки, що суперечать загальноприйнятим установкам.

Важливою ознакою трагедійного героя і його можливості втілення власного світогляду є наявність власної мети. Отже, його позиція може бути виявлена лише у випадку цілеспрямованої діяльності. Це передбачає визначення пріоритетів, особливо, коли герой опиняється в ситуації вибору, що вимагає від героя якоїсь жертви. Тому він, за словами дослідників (Гегель, І. Михайлин), повинен володіти цільністю характеру, здатністю приймати адекватні його власним установкам рішення у ситуаціях, складність яких полягає в неможливості їх однозначного тлумачення. Вчинки героя повинні бути несуперечливі, хоча він володіє позитивними і негативними рисами характеру, проте його міркування і поведінка повинні відповідати головній ідеї чи комплексу ідей, яким підпорядковується його життя.

Оскільки мистецтво не прагне до буквального відображення, за словами Р. Декарта, художнім матеріалом для митця слугують не всі, а найбільш яскраві моменти дійсності, то трагедійний герой, як уже зазначалось, підноситься до символу, тому що в згущеному, концентрованому вигляді представляє ідеї чи пристрасті, що в дійсності розпорошені й не є надбанням конкретної людини. Таке укрупнення в трагедії слугує не лише засобом типізації, але необхідне для вичерпного зображення найвизначніших закономірностей і суперечностей не лише світобудови, а й конкретної суспільно-історичної формації.

Автор трагедії зосереджує увагу на явищах, які несуть у собі протилежні тенденції і вимагають вирішення шляхом подолання однієї з них, про що говорить Я. Мамонтов: "Тільки свідомо воля, скерована до певної мети і таке ж свідоме протидіяння цій меті дають драматургові великі можливості щодо п'єси" [12:206]; або на тих сторонах дійсності, що мають універсальний, загальнозначущий характер, тому справедливою є думка І. Сельвінського: "Трагедія створює масштаб людської долі і зв'язок її з великими законами всезагального" [14:146].

В сучасній трагедії відбувається значне зменшення уваги до подієвої сторони, натомість посилюється наголос на внутрішній дії, рефлексії, людина стає мірою виявлення загальних принципів світобудови – слухним є міркування В. Халізова: "...вольові акції героїв виступають... як згущене, концентроване, гіперболічне виявлення певних життєвих закономірностей" [18:147]. Внутрішня дія має більше можливостей для всебічного зображення особистості, оскільки дає уявлення не лише про героя, а й про те, якому суспільному досвіду він надає статусу морального закону, а який для нього є неприйнятним. Важливим у трагедії є чинник часу, який, підпорядковуючись динаміці протікання дії, максимально спресовується для того, щоб відтворити найбільш значущі події.

Для трагедії характерна своєрідна ієрархія тих елементів змісту, що складають основу твору. Трагедійний герой є втіленням сил, які у розвитку ведуть до розвертання і вирішення конфлікту, що є організуючим фактором усього твору – А. Карягін зазначає, що "конфлікт не просто складає частину чи момент драматичної дії, але визначає всі його структурні елементи" [7:156]. Конфлікт трагедії є втіленням боротьби протилежностей, які мають власну логіку розвитку, що полягає у вивірених істинності і життєвості основних положень, яких дотримуються трагедійні герої. На думку авторів "Літературознавчого словника-довідника", "конфлікт трагедії має глибокий філософський зміст" [11:691]. Особливістю трагедії ХХ століття є мотивування вчинків героїв, які не є однозначними, однолінійним особистостями, а є носіями різноманітних, часом суперечливих рис характеру, при домінуванні такої, яка і визначає весь хід розвитку трагедійного конфлікту, тому обґрунтованим є твердження К. Сторчака, який вважає, що для виявлення головної пристрасті героїв трагедії потрібне розкриття "саме того моменту, який є кульмінаційним в його житті" [17:115]. Конфлікт полягає у здатності людей бачити дійсність під різними кутами зору, і суть його становлять не допустимі коливання в рамках визначених категорій, наприклад, добра і зла, а вихід за ці межі, результатом чого стають принципово різні, полярні позиції. Для виконання обраної функції, трагедійний герой повинен символізувати високі людські якості, очищені від дріб'язкового і другорядного, створюючи таким чином перспективу гідного протистояння.

Вирішення конфлікту передбачає декілька фаз розвитку. Якщо найбільше напруження, яке характеризується безпосереднім зіткненням різних світоглядних позицій, що вимагає взаємного цілковитого заперечення, визначається як кульмінація, то процес, що веде до остаточної розв'язки, дослідники (Г. Фрайтаг, Я. Мамонтов, І. Михайлин) слушно називають катастрофою, оскільки одна з протидіючих сторін зазнає нищівної поразки.

Таким чином, трагедія є втіленням і виявом найвизначніших проблем як в загальному плані, так і в контексті визначених історичних подій, оскільки дає уявлення про вагомості сторони життя людей, що визначають їхній духовний статус як спосіб безперервного становлення і змін.

1. Аникст А. Теория драмы на Западе во второй половине XIX века. – Москва: "Наука", 1988. – 311 с.
2. Боров Ю. О трагическом. – Москва: Советский писатель, 1961. – 392 с.
3. Вороний М. Драма живих символів // Вороний М. Поезії. Критика. Публіцистика. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 248-254.
4. Галич О.А., Назарець В.М., Васильев С.М. Загальне літературознавство. – Рівне, 1997. – 544 с.
5. Гегель Г.В.Ф. Виды драматической поэзии и их основные исторические моменты // Гегель Г.В.Ф. Эстетика. В 4-х томах. – Москва: Искусство, 1971. – С. 572-616.
6. Горбунова К.М. Вопросы теории реалистической драмы. – Москва: Советский писатель, 1963. – 511 с.
7. Карягин А.А. Драма как эстетическая проблема. – Москва: Наука, 1971. – 224 с.
8. Краткая литературная энциклопедия. – Москва: Советская энциклопедия, 1972. – Т. 7. – С. 588-599.
9. Кудрявцев М. Драма ідей в українській новітній літературі ХХ ст. – Кам'янець-Подільський: Oium, 1997. – 272 с.
10. Кудрявцев М. Микола Куліш: Сторінки життя і творчості. – Кам'янець-Подільський: Oium, 2002. – 108 с.
11. Літературознавчий словник-довідник / Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін. – ВЦ Академія, 1997. – 752 с.
12. Мамонтов Я. Основні компоненти драми // Мамонтов Я. Театральна публіцистика. – К.: Мистецтво, 1967. – С. 198-212.
13. Михайлин І.Л. Жанр трагедії в українській радянській драматургії (питання історії і теорії). – Х.: Вища шк. Вид-во при Харк. ун-ті, 1989. – 152 с.
14. Сельвинский И. О трагическом и трагедийном // Звезда. – 1954. - №3. – С. 146-149.
15. Словарь литературоведческих терминов. Ред.-сост.: Л.И.Тимофеев и С.В. Тураев. – Москва: Просвещение, 1974. – 509 с.
16. Старинкевич Е. Проблемы трагедии и современность // Вопросы литературы. – 1962. – № 2. – С. 70-93.
17. Сторчак К. Питання поетики драми. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1959. – 243 с.
18. Хализев В.Е. Драма как род литературы. (Поэтика, генезис, функционирование). – Москва: Изд-во Москов. ун-та, 1986. – 256 с.
19. Яранцева Н. Драматизм трагедії // Яранцева Н. Про драматичне. – К.: Мистецтво, 1971. – С. 78-106.

Матеріал надійшов до редакції 19.03.2004 р.

Атаманчук В.П. Идейно-эстетические особенности трагедии

Предметом статьи является анализ теоретических положений, представленных работами украинских и русских литературоведов, касающихся проблем жанра трагедии. В статье определены эстетические характеристики, особенности конфликта, роли категории трагедийного, главные черты трагедийных героев. Ключевые понятия: трагедия, трагедийный конфликт, героизм, противоборствующие позиции.

Atamanchuk V.P. Ideological and Aesthetic Peculiarities of Tragedy

The subject of the article is the analysis of theoretical principles represented by works of Ukrainian and Russian literary scholars which concern the genre of tragedy. Aesthetical characteristics, peculiarities of conflicts, the roles of category of the tragical and the main features of tragic heroes are defined in the article. Key words: tragedy, tragic conflict, heroism, confronting positions.